

Савченко О. О.,

викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО ЗАКРІПЛЕННЯ ТА РЕГУЛЮВАННЯ ПРОВЕДЕННЯ ВИХОВНОЇ РОБОТИ З НЕПОВНОЛІТНІМИ ЗАСУДЖЕНИМИ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ В 1918–1935 рр.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню розвитку становлення системи установ для неповнолітніх злочинців в Україні та правового регулювання проведення виховної роботи з ними.

Ключові слова: неповнолітні правопорушники, виховання, виховна робота, культурно-просвітницька робота, політико-виховна робота.

Постановка проблеми. Розвиток сучасного кримінально-виконавчого законодавства, у тому числі норм, що регулюють поведінку з неповнолітніми засудженими до позбавлення волі, неможливо без урахування досвіду минулих років. Тому вважаємо за доцільне звернутися до історії становлення виховної роботи з неповнолітніми засудженими для її вдосконалення на сучасному етапі, пошуків оптимальних засобів виховання цієї категорії осіб.

Стан дослідження. Дослідження історичного розвитку виконання кримінального покарання стосовно неповнолітніх проводили З.А. Астеміров, І.П. Башкатова Л.І. Беляєва, В.М. Бурдін, С.Л. Гайдук, М.Г. Детков, С.О. Завражин, Ю.А. Кашуба, Е. Б. Мельникова та ін. Водночас питання започаткування проведення виховної роботи з неповнолітніми злочинцями залишається недостатньо дослідженим.

Метою статті є дослідження розвитку становлення системи установ для неповнолітніх злочинців в Україні та правового регулювання проведення виховної роботи з ними в радянський період.

Виклад основного матеріалу. Початок боротьби з правопорушеннями неповнолітніх в умовах нової соціалістичної держави пов'язаний із прийняттям декрету Ради Народних Комісарів (далі – РНК) від 14 січня 1918 р. «Про комісії для неповнолітніх». У цьому документі вказувалось, що «суди й тюремне ув'язнення для малолітніх і неповнолітніх скасовуються, а справи про неповнолітніх до 17 років, помічених у діяннях суспільно небезпечних, передаються до комісій для неповнолітніх» [1, с. 21].

Основна ідея декрету – виправлення насамперед заходами виховного характеру – була втілена під час розробки кримінального законодавства про відповідальність неповнолітніх. Так, Керівні начала з кримінального права РРФСР від 12 грудня 1919 р., які без змін були введені на територію України 4 серпня 1920 р. в п. 13 передбачали, що неповнолітні до 14 років не підлягають суду й покаранню. До них застосовуються лише виховні заходи. Такі ж заходи застосовуються до осіб від 14 до 18 років, «діючих без розуміння». Якщо ж вони «діють із розумінням», тобто усвідомлюючи суспільну небезпеку своїх дій, то можливі заходи кримінального покарання. Право вирішення цього питання надавалося суду [1, с. 22].

Проявлялося піклування про те, щоб неповнолітні правопорушники відбували покарання в особливих виправно-трудових

установах. Так, Тимчасова інструкція Народного комісаріату юстиції (далі – НКЮ) від 23 липня 1918 р. «Про позбавлення волі як про засіб покарання та про порядок відбування такого» передбачала створення виховно-каральних установ для молодих злочинців – реформаторів та землеробних колоній. Цим же документом передбачалося утворення в структурі карального відділу НКЮ спеціального підрозділу – 1-го відділення, в обов'язки якого входила розробка виховно-трудових методів і каральних заходів [2]. Зокрема, наголошувалося на необхідності організації навчання та виховання засуджених, забезпечення їх навчально-методичною літературою.

Відсутність чітких наукових орієнтирів і практичного досвіду було серйозною перешкодою проведенню реформи місць ув'язнення. У числі методів виховного впливу стосовно життя й існуючих умов місць ув'язнення Тимчасова інструкція виділяла професійне навчання, загальну освіту й виховання [2]. Проте необхідно зауважити: хоча інструкцією були визначені не тільки цілі покарання, але й засоби їх досягнення, це положення скоріше потрібно сприймати як проголошення принципу, що вимагає матеріального забезпечення для його практичної реалізації, бо були відсутні реальні умови для організації такої роботи.

У цей же період створюються нові установи для дітей та підлітків із вадами виховання та для неповнолітніх правопорушників: дитячі колонії, трудові комуні та інститути трудового виховання для «особливо складних підлітків». Неповнолітні правопорушники направлялися до цих установ за рішенням комісії у справах неповнолітніх.

Декрет РНК «Про справи неповнолітніх, обвинувачуваних у суспільно-небезпечних діях», прийнятий 4 березня 1920 р., підвищив вік неповнолітніх, справи яких підлягали розгляду на комісіях, до 18 років. Якщо осіб віком від 14 до 18 років, яким пред'являлося обвинувачення в контрреволюційних злочинах, державній зраді, шпигунстві та злочинах, передбачене ст. 36 п. 1 «Тимчасового положення про народні суди та революційні трибунали», комісією у справах неповнолітніх було визнано неможливим обмежити заходами медико-педагогічного характеру, то такі справи направлялися до суду [3, с. 177–178]. Відповідно, неповнолітні, які були визнані винними в перерахованих злочинах, притягувалися до кримінальної відповідальності. Декрет РНК від 12 червня 1920 р. «Про відповідальність неповнолітніх» в п. 13 передбачав, що «виховання, навчання та піклування морально дефективних неповнолітніх, обвинувачених у злочинах», є медико-педагогічним завданням і здійснюється у відповідних лікувально-виховних закладах, куди їх направляють комісії у справах неповнолітніх [3, с. 179], проте тип такого закладу визначений не був.

У зв'язку із цим в 1920 р. відбувся I Всеросійський з'їзд завідуючих губернськими каральними відділками. Тут було

визнано ненормальним утримання неповнолітніх у загальних місцях позбавлення волі. Тому вважалося, що неповнолітніх не треба карати за вчинене, а треба ізолювати від шкідливого оточення й шляхом виховання та лікування повертати до нормального життя. Неповнолітні правопорушники розглядалися як діти, що опинилися в соціально-складній обстановці та потребують у зв'язку із цим медико-виховної допомоги. Було вирішено, що найбільш доцільним, з педагогічної точки зору, є створення трудових будинків та трудових колоній для неповнолітніх засуджених до позбавлення волі [4, с. 12].

Трудовий будинок повинен був стати виховно-виправним закладом у місті, де вихованці повністю позбавлялися б волі та навчалися б кваліфікованим видам ремісничої праці. На відміну від цього, трудова колонія уявлялась як виховно-виправний заклад поза містом, де вихованці користувалися б відносною свободою переміщення в межах її території та навчалися б сільськогосподарській праці [4, с. 13]. Але згодом найбільш вдалим було визнано поєднання цих двох закладів в одному, де ремісничий та сільськогосподарський праці надавалося б однакове значення, а вихованці могли користуватися свободою пересування в межах території закладу.

Правовою основою виховної роботи у виправних закладах для неповнолітніх правопорушників був декрет РНК від 30 червня 1920 р. «Про передачу Народному комісаріату просвітництва культурно-просвітницької роботи в місцях позбавлення волі». У ньому відмічалась необхідність узгодженості педагогічної діяльності з різними сторонами пенітенціарного режиму в місцях позбавлення волі.

На основі цього Декрету Народний комісаріат просвітництва разом з Центральним каральним відділом розробив положення про просвітницьку роботу в місцях позбавлення волі». У цьому документі вказувалося: «Усі ті вічні культурні цінності, які зберігаємо ми від попередніх епох, і те нове, що створюється в області просвітництва в ході революції, повинно стати надбанням засуджених» [4, с. 13].

15 листопада 1920 р. було прийнято Положення про загальні місця ув'язнення, де говорилося, що навчання в школі є обов'язковим для всіх засуджених. Успішне засвоєння навчальних дисциплін вважалося важливим показником виправлення підлітка, що враховувалося під час вирішення питання про звільнення чи надання пільг [5, с. 149–150].

Кримінальний кодекс УРСР (далі – КК УРСР) 1922 р. передбачав, що до неповнолітніх віком до 14 років кримінальне покарання взагалі не застосовувалося. Особи до 16 років знаходилися у віданні комісії у справах неповнолітніх. Що стосується неповнолітніх віком від 14 до 16 років, то до них кримінальне покарання могло застосовуватися судом у разі, якщо комісія передала справу до суду з висновком про неможливість обмежитися щодо такого неповнолітнього заходами медико-педагогічного характеру. Отже, неповнолітні могли бути засуджені до позбавлення волі, проте КК УРСР 1922 р. не вказував, де такі неповнолітні повинні були відбувати це покарання.

Вирішення цього питання знаходимо у Виправно-трудоому кодексі УРСР (далі – ВТК УРСР) 1925 р., де в ст. 25 передбачені трудові будинки (реформаторіуми) для неповнолітніх правопорушників [3, с. 723]. Сюди до 1929 р. направлялися не лише неповнолітні, які були позбавлені волі судом, а й ті, у відношенні до яких комісії в справах неповнолітніх визначали поміщення до спеціального закладу.

Відповідно до ст. 198, реформаторіуми визначалися як виховні установи для важковиховуваних неповнолітніх правопорушників, організовувалися на принципі правильного поєднання примусового режиму та обмеження волі з культурно-

світньою роботою. Перед цими закладами ставилося за мету навчити неповнолітніх правопорушників видам кваліфікованої праці, розширити їх розумовий кругозір шляхом загального та професійного навчання, створити з них самостійних громадян, які усвідомлюють свої права та обов'язки, дати їм фізичне виховання й оздоровити їх за допомогою гімнастики, спорту та гігієни [3, с. 723]. Таким чином, ВТК УРСР передбачав такі напрями виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками: трудове, правове та фізичне виховання.

Відповідно до КК УРСР 1927 р. до неповнолітніх віком від 14 до 16 років застосовувалися заходи медико-педагогічного характеру, а у випадку неможливості їх застосування такі неповнолітні підлягали судово-виправним заходам. Стаття 24 називала медико-педагогічні заходи соціального захисту, які обов'язково застосовувалися до малолітніх та могли на розсуд суду застосовуватися до неповнолітніх. До них, відповідно, належали такі: встановлення опіки; віддання неповнолітніх на піклування батькам, родичам, або іншим особам, а також установам і організаціям; поміщення до спеціальних закладів. Цікаво, що перед медико-педагогічними заходами соціального захисту ставилися такі ж цілі, що й перед кримінальним покаранням (ст. 8 КК УРСР 1922 р., ст. 6 КК УРСР 1927 р.).

Стаття 56 КК УРСР 1922 р. та ст. 53 КК УРСР 1927 р. містили положення, відповідно до якого щодо неповнолітнього, який на момент закінчення строку покарання у виді позбавлення волі не виправився, розпорядчі комісії могли входити з клопотанням до суду про продовження терміну його перебування у виправній установі до його виправлення, але не більш ніж на половину раніше призначеного строку покарання. На думку В.М. Бурдіна, це пояснювалося тим, що неповнолітні не визнавалися злочинцями, а тому й місця їх ув'язнення розглядалися як лікувально-виховні установи для неповнолітніх, що опинилися в соціально-небезпечному становищі, а не установи виконання кримінального покарання [6, с. 104].

Виправлення та перевиховання неповнолітніх у трудових будинках повинно було базуватися на праці та трудовому вихованні. Система виховання установи повинна була максимально забезпечити зайнятість дітей працею та привчити їх до трудової діяльності та трудової дисципліни.

До 1931 р. всі трудові будинки були перетворені в школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) особливого типу. З'являються також колектори – спеціальні проміжні установи, де з підлітками велась попередня робота з їх навчання та підготовки до направлення в школу фабрично-заводського учнівства.

Нові форми та методи виправлення неповнолітніх правопорушників були вироблені трудовими комунами Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ). Особливість діяльності цих установ полягала в тому, що цей орган мав справу з неповнолітніми рецидивістами, які важко піддавалися виправленню. Підлітки набиралися в комуни безпосередньо з місць позбавлення волі незалежно від строків вироку. Перша така комуна була заснована в 1924р. в Московській області. Подібний заклад був створений у 1927 р. під Харковом (комуна ім. Ф.Е. Дзержинського).

В основі виправлення неповнолітніх у трудових комунах було трудове виховання та праця. Із цією метою тут створювалися виробничі підприємства. Можна виділити такі принципи діяльності цих закладів: відповідальність кожного члена комуни за свої вчинки перед всім колективом; широке самоврядування, самообслуговування; довіра членам комуни. Проте попри всі досягнення трудових комун у справі виправлення неповнолітніх, їх досвід не був запроваджений у інших закладах.

У Російській РФСР постановою ВЦВК і РНК 1 серпня 1933 р. був затверджений новий Виправно-трудова кодекс. В Україні новий виправно-трудова кодекс не приймався. Формально діяв кодекс 1925 р., а практично у своїй діяльності установи керувалися різноманітними відомчими інструкціями з урахуванням положень Виправно-трудова кодексу РРФСР 1933 р. [7].

У цьому нормативному акті на законодавчому рівні основною метою виховно-трудова колонії було проголошено навчання засуджених неповнолітніх кваліфікованим видам трудової діяльності, розвиток їх духовних інтересів, розширення інтелектуальних можливостей через загальне та професійне навчання, а також виховання з підлітків, які усвідомлюють права та обов'язки громадян радянської республіки. Так, у ст. 4 ВТК РСФСР відмічалось, що «проголошений конституцією обов'язок суспільно корисної праці для всіх громадян поширюється також і на позбавлених волі, які здатні до праці. Праця повинна служити перевихованню та навчанню їх роботі й життю в умовах трудового колективу» [8].

Крім цього, у ВТК РРФСР 1933 р. термін «культурно-просвітницька робота» був замінений на «політико-виховна робота» [8]. В основу було покладено ідеологічну «перековку» засуджених. Під виховною роботою фактично розумілося ідейно-політичне виховання правопорушників.

Так, відповідно до Керівних вказівок Міністерства внутрішніх справ з питань виховної роботи із засудженими вимагалось, щоб «вся політична робота із засудженими включала в себе комплекс виховних заходів, які проводяться всіма службами, і направлялася насамперед на підвищення політичної свідомості засуджених та укріплення дисципліни, виховання їх у дусі суворого дотримання законів та правил соціалістичного суспільного життя, чесного відношення до праці, суспільної та приватної власності трудящихся» [9, с. 9].

Елементи виховної роботи були присутні у всіх засобах виправлення неповнолітніх: суспільно корисна праця, отримання загальної освіти чи професійна підготовка, але акцент робився на ідеологізації всіх виховних заходів. Виховна робота розпочиналася з моменту перебування неповнолітніх у карантині у формі занять, бесід, зустрічей зі співробітниками колонії та продовжувалась протягом всього періоду знаходження підлітків в установі.

Перед політико-виховною роботою ставилися такі вимоги:

1. Роботу з політичного виховання проводити в тісному зв'язку зі щоденними завданнями колоній. Керівництву закладів систематично виступати перед вихованцями з доповідями та бесідами на політичні теми.

2. Розширювати тематику бесід, доповідей та політінформації за допомогою збільшення пропаганди радянського патріотизму, любові до Батьківщини тощо.

3. Розвивати художню самодіяльність у колективах, організувати гуртки з образотворчого мистецтва, рукоділля тощо.

4. За погодженням із місцевими партійними організаціями забезпечувати шефство над колоніями промислових підприємств, фабрик, культурно-просвітницьких установ.

5. Підтримувати зв'язок із родичами вихованців, практикувати проведення зустрічей із батьками після закінченню навчального року [10, с.48].

Складовими політико-виховної роботи з неповнолітніми засудженими були ідейно-політичні, культурно-масові, просвітницькі та організаційні заходи, направлені на реалізацію задач виховання та перевиховання.

Ухвалою ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 р. «Про заходи боротьби із злочинністю неповнолітніх» було встанов-

лено, що особи, починаючи з 12 років, винні у вчиненні крадіжок, спричиненні насильства, тілесних ушкоджень, каліцтв, вбивств або спробі вбивства притягуються до кримінальної відповідальності [11, с. 381]. Крім цього, була скасована ст. 8 Основних начал, у зв'язку із чим, вирішення питання про застосування до неповнолітнього 14–16 років заходів медико-педагогічного характеру перестала бути для суду обов'язковою. Це розширило практику застосування до неповнолітніх кримінального покарання, особливо позбавлення волі. У зв'язку із чим виникла необхідність у створенні широкої мережі спеціальних закладів для неповнолітніх засуджених до позбавлення волі.

Постановою від 31 травня 1935 р. «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» були створені трудові колонії, які являли собою уніфіковані виправні установи, замінені майже всі попередні установи для неповнолітніх правопорушників. До таких установ мали направлятися неповнолітні 14–16 років, засуджені судом до позбавлення волі [4, с. 18–20]. Проте посилення кримінальних заходів без покращення виховної роботи з підлітками не сприяли боротьбі зі злочинністю. Дослідники відзначають: «Законом був відкинтий весь накопичений раніше досвід заходів виховного характеру, заснований на положеннях перших декретів» [12, с. 41].

Висновки. Таким чином, правова основа функціонування виправних закладів для неповнолітніх правопорушників, яка була створена в дореволюційний період, припинила своє існування та була замінена іншою системою, яка, на думку її творців, вважалася більш гуманною у відношенні до дітей та підлітків. Вважалось, що основна частина злочинів вчинялася «через несвідомість, а нове життя в державі робітників та селян поступово викоренило умови, що сприяли вчиненню суспільно-небезпечних діянь» [13, с. 135]. Проте, незважаючи на зміну виду виховних установ для неповнолітніх, основними засобами їх виправлення, як і до революції, було поєднання загальноосвітнього та професійного навчання з вихованням.

Література:

1. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг. / под ред. И.Т. Юлякова. – М. : Госюриздат, 1953. – 463 с.
2. О лишении свободы, как о мере наказания, и о порядке отбывания такового (Временная Инструкция) : Постановление Наркомюста РСФСР от 23.07.1918 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bestpravo.ru/sssrf/eh-gosudarstvo/f4p.htm>.
3. Михайленко П.П. Борьба с преступностью в Украинской ССР : в 2-х т. / П.П. Михайленко. – К. : РНО при МООН УССР, 1966. – Т. 1. 1917–1925 гг. – 831 с.
4. Астемиров З.А. Трудовая колония для несовершеннолетних / З.А. Астемиров. – М. : Юридическая литература, 1969. – 120 с.
5. Педагогика и политико-воспитательная работа с осужденными / [В.И. Акумов, Ю.В. Гербеев, В.Е. Гмурман и др.] ; под ред. Ю.В. Гербеева. – Рязань : Изд-во РВШ МВД РФ, 1985. – 359 с.
6. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : [монографія] / В.М. Бурдін. – К. : Атіка, 2004. – 240 с.
7. Головні історичні події розвитку пенітенціарної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.kvs.gov.ua/punish/control/history.
8. Об утверждении Исправительно-трудова кодекса РСФСР : Постановление ВЦИК, СНК РСФСР от 01.08.1933 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=7821>.
9. Сборник материалов по обмену опытом тюремной работы. – М., 1957. – № 1–2. – 145 с.
10. Куркина И.Н. Педагогические основы исправления несовершеннолетних осужденных в советской России (1936–1957 гг.) : дисс. ... канд. пед. наук. : спец. 13.00.01/ И.Н. Куркина. – Рязань, 2003. – 180 с.

11. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1925 гг. / под ред. И.Т. Голякова. – М. : Госюриздат, 1953. – 463 с.
12. Скрьльников К.А. Назначение и исполнение уголовных наказаний, соединенных с изоляцией, в отношении несовершеннолетних : дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.08 / К.А. Скрьльников. – Ростов-на-Дону, 2003. – 216 с.
13. Уголовно-исполнительное право. Общая часть : [учебник] / под общ. ред. Ю.И. Калинина. – Рязань, 2001. – 323 с.

Савченко О. О. Эволюция правового закрепления и регулирования проведения воспитательной работы с несовершеннолетними осужденными к лишению свободы в Украине в 1918–1935 гг.

Аннотация. Статья посвящена исследованию развития становления системы учреждений для несовершенно-

летних преступников в Украине и правового регулирования проведения воспитательной работы с ними.

Ключевые слова: несовершеннолетние правонарушители, воспитание, воспитательная работа, культурно-просветительская работа, политико-воспитательная работа

Savchenko O. The evolution of the legal fixation and regulation of the educational work with juvenile prisoner in Ukraine in 1918–1935

Summary. The article is devoted to the investigation of the development of the juvenile penal system in Ukraine and legal regulation of the educational work with them.

Key words: juvenile criminal, education, educational work, cultural and educational work, political and educational work.